

ЩОДО ПРАВ ТА ГАРАНТІЙ ПРИСЯЖНОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Щерба В.М., здобувач

Національна академія внутрішніх справ

У статті розглядається актуальне питання кримінального процесу щодо прав та гарантій присяжного в кримінальному судочинстві України. На основі проведеного аналізу прав та гарантій присяжного в кримінальному судочинстві України, зроблено відповідний висновок, що суд присяжних функціонує впродовж багатьох століть у різних державах світу незалежно від їх правової системи. У той же час, розкриваючи питання становлення і розвитку даного інституту, відзначимо, що суд присяжних, незважаючи на свій космополітичний характер, має свої відмінні особливості в кожній з держав, хоча в основі діяльності покладені загальність та єдність мети і завдань його призначення. Також у роботі зроблені відповідні висновки та пропозиції щодо даної проблематики.

Ключові слова: права присяжного, гарантії присяжного, кримінальне судочинство, суд присяжних.

Щерба В.Н. О ПРАВАХ И ГАРАНТИЯХ ПРИСЯЖНЫХ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ УКРАИНЫ / Национальная академия внутренних дел, Украина

В статье рассматривается актуальный вопрос уголовного процесса относительно прав и гарантий присяжного в уголовном судопроизводстве Украины. На основе проведенного анализа прав и гарантий присяжного в уголовном судопроизводстве Украины, сделаны соответствующие выводы, что суд присяжных функционирует на протяжении многих веков в разных странах мира независимо от их правовой системы. В то же время, раскрывая вопросы становления и развития данного института, отметим, что суд присяжных, несмотря на свой космополитический характер, имеет свои отличительные особенности в каждом из государств, хотя в основе деятельности заключаются всеобщность и единство целей и задач его назначения. Также в работе сделаны соответствующие выводы и предложения по данной проблематике.

Ключевые слова: права присяжного, гарантии присяжного, уголовное судопроизводство, суд присяжных.

Scherba V.N. THE HUMAN AND WARRANTIES JURY IN CRIMINAL JUSTICE UKRAINE / National academy of internal affairs, Ukraine

This article analyzes the current theoretical - methodological question of criminal proceedings on the rights and safeguards of juror in criminal proceedings Ukraine. The relevance of this article is that since gaining state independence of the process of establishing justice in Ukraine is quite inconsistent and contradictory. This is not only a historical heritage, but also because it is accompanied by sometimes sharp political confrontation and attempts of various political forces and power commands provide control over the judiciary. Initiated and implemented during this period of reforms have resulted in a strengthening of the country's independent and fair trial.

With the adoption of the new Constitution of Ukraine made an effort to make the transition in the field of human rights guarantees and generally in the legal field, to a democratic system based on the rule of law. However, as the experience of other democratic countries, the only way the protection and realization of human rights needed to preserve democracy does not exist. It should also be noted that the Constitution of Ukraine clearly does not provide a mechanism to ensure and to certain rights and freedoms, leaving these matters to settlement by law. Thus the Constitution left several key issues open for discussion during the preparation of these laws. Among these issues is the role of the jury in Ukraine.

The purpose of this article is known by the nature of the legal nature of the jury in Ukraine and in the analysis of jury rights, which are enshrined in the new Criminal Procedural Code of Ukraine which will be based, in addition to the legislation of Ukraine in the research on jury British, American, Austrian, German, Russian, Ukrainian, French and other scientists.

Also in this article the relevant conclusions and suggestions based on the analysis of rights and safeguards of juror in criminal proceedings Ukraine, it should be noted that the jury function for centuries in various countries of the world irrespective of their legal system. At the same time, opening the question of the formation and development of this institution, we note that the jury, despite its cosmopolitan character has distinctive features in each state, although the activity is based on the universality and unity of purpose and objectives of its purpose.

Public perception of the jury constantly on the verge of approving reviews to sharp criticism, resulting in the introduction or jury, or cancel it. This ambiguity in the approach to the activities of this institution raises a number of questions, and hence the need to study such processes.

Key words: law jury, guarantees a jury, criminal justice, trial by jury.

З моменту набуття державної незалежності процес становлення правосуддя в Україні проходить досить непослідовно і суперечливо. Це пов'язано не лише з історичним спадком, але й тому, що він супроводжується гострими політичними протистояннями та намаганнями різних політичних сил і владних команд забезпечити контроль над судовою владою. Започатковане

і реалізоване в цей період реформування не призвело до утвердження в країні незалежного і справедливого суду.

З прийняттям нової Конституції Україна зробила спробу здійснити перехід у сфері гарантій прав людини, та і загалом у правовій галузі, до демократичної системи, що базується на верховенстві права. Однак, як свідчить досвід інших демократичних країн, єдиного шляху захисту і здійснення прав людини, необхідних для збереження демократії, не існує. Слід також зазначити, що Конституція України чітко не передбачає механізму забезпечення та реалізації певних прав та свобод, залишаючи ці питання для врегулювання на рівні законів. У такий спосіб Конституція залишила декілька ключових питань відкритими для дискусії під час підготовки цих законів. Серед таких питань є роль суду присяжних в Україні.

На сьогодні в Україні відсутні цілісні теоретико-прикладні дослідження проблем організації та діяльності суду присяжних. Недостатня теоретична розробленість цієї проблематики негативно впливає на розвиток законодавчої бази в цій сфері, а отже, й на захист прав і основних свобод людини. Тому дослідження правової природи, процедур організації і діяльності судів за участю представників народу є дуже актуальними.

Метою статті є пізнання сутності правової природи суду присяжних в Україні, а також аналіз прав присяжних, які закріплені в новому Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), що базуватиметься, окрім законодавства України, на дослідженнях про суд присяжних англійських, американських, австрійських, німецьких, російських, українських, французьких та інших вчених.

Аналіз наявних в Україні публікацій з цього приводу показує, що вони присвячені лише окремим питанням організації та діяльності суду присяжних, які висвітлені дуже фрагментарно. Комплексного цілеспрямованого дослідження правових особливостей, проблем формування суду присяжних в Україні та організації роботи на сьогодні немає.

При прийнятті Конституції України в статті 127 була прописана участь громадян у здійсненні правосуддя, а також вимоги щодо обрання на посаду судді. Це може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш, як три роки, проживає в Україні не менш, як десять років, та володіє державною мовою [1, 35-36]. Однак чітких механізмів залучення присяжних засідателів не існувало. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року також містив лише загальноокреслюючі тези про те, що народним засідателем, присяжним є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує справи в складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи, згідно з Конституцією України, безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя [2]. Діючий на той час Кримінально-процесуальний кодекс України також не передбачав суд присяжних чи народних засідателів. Важливим поворотом діяльності суду присяжних в Україні стало прийняття нового КПК України, який окреслив чіткі засади такого інституту народовладдя, а саме: присяжні під час провадження виступають як судді і всі питання, пов'язані з судовим розглядом, судді та присяжні вирішують спільно (наприклад, у дослідженні доказів, голосуванні). Виняток із цього правила становить питання, передбачене ч.3 ст.331 КПК (продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою), яке вирішує головуючий [3, 691]. Також на виконання умов нового Кодексу стало прийняття оновленої редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який прописав механізми затвердження списків присяжних.

Конституція України гарантує право на розгляд справи судом присяжних, проте ані Конституція, ані Закон України «Про судоустрій України» від 2001 року, який діяв на той момент, не встановлювали процедур, необхідних для реалізації права на суд присяжних. Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2010 року також не торкається цього питання. Однак зміни до закону, прийняті Верховною Радою України 13 квітня 2012 року, доповнюють і пояснюють положення щодо здійснення правосуддя через присяжних та інших пов'язаних з цим питань: народні засідателі, присяжні під час розгляду і вирішення справ

користуються повноваженнями судді. Народні засідателі, присяжні виконують обов'язки, визначені пунктами 1-5 частини четвертої статті 54 цього Закону [4]. Хотілось би, щоб ці зміни до закону змогли на практиці втілити права, гарантовані Конституцією 1996 року щодо суду присяжних.

Такий інститут, як суд присяжних, та притаманні йому процедури покликані забезпечити захист прав та гідності особи від карального апарату держави і гарантувати реальну незалежність суду від будь-якого впливу.

Для деяких підсудних суд присяжних – єдина надія на виправдувальний вирок, вдумливе та кропітке розслідування і об'єктивну оцінку.

Всяка колегія присяжних засідателів, немов дзеркало, відображає всю різноманітність людських характерів, які зустрічаються в повсякденному житті. У когось із присяжних засідателів рівень моральної свідомості вище, ніж в учасників кримінального процесу, у когось – нижче. Як би то не було, кожна зі сторін кримінального провадження, відчуваючи свою моральну правоту, повинна переконувати в ній присяжних засідателів [5, 21].

Слід зазначити, що коли присяжні в українському суді будуть відчувати свою відповідальність, усвідомлювати важливість своєї ролі при веденні справи та винесенні рішення, то їх робота буде не формальністю, не ритуалом, а живим процесом пошуку істини.

Суд присяжних влучно називають «судом совісті». Але він зможе виконувати свої завдання тільки тоді, коли закон міститиме конкретні правила, що забезпечують поєднання суспільної правосвідомості з широкими фаховими знаннями правників.

Оскільки кримінальне правосуддя є вираженням народних поглядів про «праве» і «неправе», суд присяжних, на думку О.Ф. Кістяківського, сприяє більш повному вираженню народних переконань про справедливе і несправедливе в кримінальній юстиції, а критика щодо неправомірності вердиктів має бути спрямована на адресу законодавця, а не присяжних засідателів [6, 14]. Такий підхід аргументується тим, що причина виправдання злочинців у більшості випадків полягає в надто суворому покаранні, що не відповідає уявленням пересічних громадян про справедливість, чи небажанні піддавати особу, яка вперше оступилася морально, тому негативно-руйнівному впливу, що існує у середовищі місць позбавлення волі, знаючи, у якій ситуації знаходяться заклади пенітенціарної системи. Лише за умови створення ефективної і гуманної пенітенціарної системи, можна досягнути збільшення репресії вердиктів суду присяжних: присяжні засуджують, знаючи, що покарання не є жорстоким, а спрямоване на перевиховання і виправлення злочинця.

Досліджуючи питання правосвідомості присяжних, О.М. Бобрищев-Пушкін вказував на те, що при вивченні правосвідомості присяжних потрібно сприймати її результати як соціальні факти позитивної якості, з якими слід рахуватися і законодавцю. Присяжні засідателі, як представники громадської думки, ігнорують закон, щоб в інтересах сторін – як потерпілого, так і обвинуваченого – здійснювати «суд правий», тобто карати те, що дійсно шкідливе для суспільства, враховуючи не тільки порушення закону, але і тяжкість покарання. Дослідження О.М. Бобрищева-Пушкіна привело його до висновку, що вердикти присяжних – не випадковий результат нервової самовпевненості чи апатичного нерозуміння, оскільки закони, за якими діє суд присяжних, мають науковий характер [7, 41-42].

У газеті «Закон і Бізнес» була наведена така статистика, що з початку 2013 року суди присяжних, передбачені новим КПК України, винесли вісім вироків, і з них – жодного виправдувального. Такі дані оприлюднили в Державній судовій адміністрації.

З восьми справ, три були розглянуті в Луганській області, дві – у Криму, і по одній – у Миколаївській, Хмельницькій та Рівненській областях. У більшості випадків справи стосувалися вбивств після прийому спиртного. У шести випадках присяжні обрали для злочинців покарання у вигляді позбавлення волі на 14 або 15 років, замість довічного ув'язнення.

За словами судді Білокуракинського районного суду Луганської області, у якому відбувся розгляд двох справ судом присяжних, Віктора Полєно, поки що складно оцінити роботу присяжних, оскільки замало практики. «Але якщо порівнювати з народними засідателями, то ті

були більш підготовленими. До цього стажувалися в суді, наприклад. Присяжні ж – це, швидше, моральні авторитети», – зазначив суддя.

Нагадаємо, суд присяжних був введений в Україні, відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу. Так, суд присяжних складається з двох професійних суддів і трьох звичайних громадян, які розглядають справи про злочини, де можливе довічне ув'язнення. Присяжні беруть участь у прийнятті рішення нарівні з суддями.

Як повідомлялося раніше, перше слухання справи судом присяжних відбулося в Личаківському районному суді Львова 30 квітня поточного року [8].

У перші роки дії суду присяжних в Україні, при розгляді умов його діяльності, Л. Владимиров провів ґрунтовне дослідження функціонування суду присяжних у розвинутих країнах Заходу. На підставі дослідження, він вказує на морально-правові умови, які потрібні для суду присяжних:

- 1) розвинуте почуття обов'язку та справедливості суспільства;
- 2) правова держава, де закон визначає, що заборонено, і гарантує кожному свободу, поки той не порушить закон [9, 3].

Протягом усього періоду діяльності суду присяжних, дискусія стосовно його компетенції не припинялася. Щодо першого важливого її моменту, то зазначимо, що цей суд з самого початку існування не мав права розглядати справи про державні злочини. Пізніше, Законом 1878 року, у судів присяжних забрано справи щодо злочинів проти порядку управління, а в 1889 році вилучено справи про службові злочини посадових осіб. Головними ж аргументами потреби вилучення статей з компетенції суду присяжних були: неспроможність присяжних зрозуміти складні злочини; часте винесення щодо окремих злочинів виправдувальних вироків; необ'єктивність розгляду справ [10, 17].

Створити правовий механізм, який дозволив би здійснювати ефективний зовнішній контроль за правильністю прийнятих рішень судом присяжних, практично неможливо. У подібних випадках і законодавцю, і учасникам кримінального провадження, і всьому суспільству, що очікує справедливого правосуддя, залишається сподіватися лише на сумління кожного з присяжних, як вищу форму здібності особистості до морального самоконтролю.

Як зазначає І. Дикарьов, совість визначається як суб'єктивна свідомість відповідності або невідповідності власної поведінки моральним цінностям.

Суд совісті – це суд людини над самою собою за порушення правил, які вона визнає для себе моральним законом. Кожна людина керується власним набором моральних принципів, свого роду "моральним кодексом", який формується протягом усього життя, що забороняє скоєння тих чи інших вчинків, що розцінюються особистістю як аморальні [5, 22].

Порядок роз'яснення права на суд присяжних визначає ст.384 КПК України. Прокурор, суд зобов'язані роз'яснити обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних. Письмове роз'яснення прокурора обвинуваченому про можливість, особливості й правові наслідки розгляду кримінального провадження судом присяжних додається до обвинувального акта й реєстру матеріалів досудового розслідування, що передаються до суду. Обвинувачений у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, під час підготовчого судового засідання має право заявити клопотання про розгляд кримінального провадження стосовно нього судом присяжних [11, 76].

Участь присяжних у здійсненні судової влади є їхнім громадянським обов'язком. Причому, у правовому становищі присяжних поєднуються дві засади: за способом їх обрання – вони виступають як представники громадськості, а за характером здійснюваної ними діяльності в суді – є представниками держави, від імені якої вони діють. Тому, діяльності представників народу в суді властива низка особливостей, характерних також для професійних суддів. Процесуальне законодавство під суддею безпосередньо розуміє й присяжного.

Присяжний має ряд прав, які дозволяють йому виконувати покладені на нього функції. Відповідно до статті 386 КПК України, присяжний має право:

1) брати участь у вивченні всіх відомостей та доказів у судовому засіданні;

На відміну від класичної моделі суду присяжних, присяжний за законодавством України є активним учасником у вивченні всіх відомостей та доказів у судовому засіданні. Так, присяжний бере участь шляхом голосування у вирішенні питань усім складом суду (наприклад, щодо обсягу доказів, які будуть досліджуватися).

2) робити нотатки під час судового засідання, зазначаючи певні відомості, які в подальшому можуть бути ним використані, наприклад, під час прийняття рішення;

3) будучи активним учасником у дослідженні доказів, присяжний має право, з дозволу головуючого (а таким у суді присяжних завжди є професійний суддя), ставити питання для уточнення чи конкретизації незрозумілих йому відомостей будь-яким учасникам, які допитуються (обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим особам);

4) присяжними переважно є особи, які не мають юридичних знань, тому, для роз'яснення деяких положень (норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа), вони можуть звернутися з таким проханням до головуючого [3, 693].

Передбачені законом гарантії незалежності і недоторканності для професійних суддів поширюються на присяжних під час виконання ними обов'язків зі здійснення правосуддя.

Для захисту прав і законних інтересів присяжних можуть застосовуватися такі заходи:

- їх особиста охорона, охорона їх житла і майна;
- видача їм зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку;
- встановлення телефону за місцем їх проживання;
- використання технічних засобів контролю і прослуховування їх телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- їх тимчасове розміщення в місцях, що забезпечують безпеку;
- забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту;
- переведення їх на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів тощо (ст.5 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів») [12].

Недоторканність присяжних під час участі останніх у розгляді справи поширюється на їх особистість, житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне йому майно та документи. Присяжні не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом, якщо вони обвинувачуються в справі, у розгляді якої брали участь у складі суду.

Присяжні не зобов'язані давати будь-які пояснення щодо суті розглянутих справ і нікому не підзвітні.

За прояв неповаги до присяжного, а також за перешкоджання посадовою особою під будь-яким приводом явці до суду присяжного, настає адміністративна відповідальність (ст.185-3, 185-5 КУпАП).

Кримінальну відповідальність тягне втручання в будь-якій формі в діяльність присяжних з метою перешкодити виконанню ними обов'язків або домогтися винесення неправосудного рішення (ст.376 КК України), а також за погрозу або насильство щодо присяжних, умисне знищення або пошкодження їхнього майна, посягання на життя у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя (ст.ст.377, 378, 379 КК України) [4].

Також необхідно зауважити, що з урахуванням досвіду країн Західної Європи, процесуальний закон повинен передбачати інститут запасних присяжних, які під час судового засідання постійно перебуватимуть на відведених їм місцях і до ухвалення вироку можуть бути включені

до складу основних присяжних у разі неможливості кого-небудь з основних присяжних продовжувати участь у судовому розгляді.

Отже, за правилами, встановленими новим КПК України, присяжні засідателі не прирівнюються до суддів (як було стосовно народних засідателів), а лише наділяються низкою прав та обов'язків, необхідних для участі в розгляді справи. Основні ж права з керівництва судовим розглядом має суддя, головуючий у судовому засіданні, який ухвалює всі проміжні процесуальні рішення.

Процедура винесення вироку колегією у складі присяжних теж має певні особливості, відмінні від класичної моделі ухвалення рішення присяжними, яка існує в англосаксонських країнах. За КПК України 2012 року остаточне рішення по справі ухвалюється на підставі голосування, у якому беруть участь усі члени судової колегії.

Нарадою суду присяжних за ст.391 КПК України керує головуючий суддя, який послідовно ставить на обговорення питання, передбачені ст.368 КПК України, проводить відкрите голосування й підрахунок голосів. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів. Головуючий голосує останнім. Ніхто зі складу суду присяжних не має права утримуватися від голосування, крім випадку, коли вирішується питання про міру покарання, а суддя чи присяжний голосував за виправдання обвинуваченого. У цьому разі голос того, хто утримався, додається до голосів, поданих за рішення, яке є найсприятливішим для обвинуваченого. При виникненні розбіжностей про те, яке рішення для обвинуваченого є більш сприятливим, питання вирішується шляхом голосування.

Кожен зі складу суду присяжних має право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення. У випадку, коли серед більшості складу суду за участі присяжних, який ухвалює рішення, немає професійного судді (тобто позиція суддів розходиться із думкою присяжних), головуючий суддя зобов'язаний надати допомогу присяжним у підготовці судового рішення (ст.391 КПК України).

На основі проведеного аналізу прав та гарантій присяжного в кримінальному судочинстві України, необхідно зауважити, що суд присяжних функціонує впродовж багатьох століть у різних державах світу незалежно від їх правової системи. У той же час, розкриваючи питання становлення і розвитку даного інституту, зазначимо, що суд присяжних, незважаючи на свій космополітичний характер, має свої відмінні особливості в кожній з держав, хоча в основу діяльності покладені загальність та єдність мети і завдань його призначення.

Суспільне сприйняття суду присяжних постійно балансує на межі від схвальних відгуків до гострої критики, наслідком чого є або запровадження суду присяжних, або його скасування. Така неоднозначність у підході до діяльності цього інституту викликає ряд запитань, а отже, і необхідність дослідження таких процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. ; зі змін. та доповн. – Суми : Нотіс, 2012. – 48 с.
2. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 07 лип. 2010 р. № 2453-XVII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2453-17>.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квіт. 2012 р. / [Банчук А.А., Благута Р.І., Бущенко А.П., Гацелюк В.А., Гевко В.В., Куйбида Г.А. та ін.]; за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбиди, М.І. Хавронюка ; Центр політико-правових реформ. – Х. : Фактор, 2013. – 1072 с.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4652-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/4652-17>.
5. Дикарев И. Значение совести при оценке доказательств присяжными заседателями / И. Дикарев // Законность. – 2007. – № 11. – С. 20-22.

6. Тернавська В.М. Соціально-правова природа інституту суду присяжних у наукових поглядах професора О.Ф. Кістяківського / В.М. Тернавська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – К., 2008. – Вип. 79. – С. 13-15.
7. Бобрищев-Пушкин А.М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных / А.М. Бобрищев-Пушкин. – М. : Право, 1896. – 622 с.
8. За півроку суди присяжних розглянули 8 справ // Закон і Бізнес : всеукр. щотижнева газета. – 2013. – № 32 (1122). – 10-16 серпня. – С. 10.
9. Владимиров Л.Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств / Л.Е. Владимиров. – Х. : Университетская типография, 1873. – 255 с.
10. Тертишник В.С. Суд присяжных: суть ідей, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення / В.С. Тертишник // Юридична Україна. – 2003. – № 8. – С. 15-19.
11. Щерба В.М. Окремі питання кримінального провадження в суді присяжних / В.М. Щерба // Права людини: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (2 жовт. 2013 р., м. Тернопіль). – Тернопіль, 2013. – С. 75-79.
12. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3781-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/3781-12>.